

Proceedings of International Educators Conference

Hosted online from Rome, Italy.

Date: 25th June, 2023

ISSN: 2835-396X

Website: econferenceseries.com

BADIIY DISSKURSDA KOGNITIV METAFORALARNING ISHLATILISHI

Nasirov Muslimjon Maxsutali o'gli,
Qo'qon DPI, O'zbek tili kafedrası o'qituvchisi

Akramova Gulasalbonu Anvarjon qizi
Qo'qon DPI, talaba

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi kognitiv (konseptual) metaforalar Nazar Eshonqul asarlarini antroposentrik nuqtayi nazardan tadqiq qilish orqali o'rganilgan.

Tayanch so'zlar: antroposentrik tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, metafora, kognitiv metafora, konseptual metafora, semantik inersiya, til birligi, so'z-metafora, gap-metafora, birikma-metafora, matn metafora, badiiy matn.

Аннотация

В данной статье когнитивные (концептуальные) метафоры в узбекском языке исследуются путем изучения творчества Назара Эшанкуля с антропоцентрической точки зрения.

Ключевые слова: антропоцентрическая лингвистика, когнитивная лингвистика, метафора, когнитивная метафора, концептуальная метафора, семантическая инерция, языковое единство, слово-метафора, речь-метафора, сложная метафора, текстовая метафора, художественный текст.

Tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichida lingvistik birliklarni antroposentrik nuqtai nazardan o'rganish eng ustuvor yo'nalishlardan sanaladi. Buning sababi shu bilan izohlanadiki, har qanday til birligining hosil bo'lishida bevosita "til egasi" – so'zlovchi yoki tinglovchi birlamchi ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Antroposentrik paradigma psixolingvistika, lingvokulturologiya, neyrolingvistika, assotsiativ tilshunoslik hamda kognitiv tilshunoslik singari bir qancha katta yo'nalishlarni o'z ichida olib mustahkamlanib bormoqda. Ushbu yo'nalishlardan alohida o'ringa ega bo'lgan kognitiv tilshunoslik bugungi kunda ko'plab tadqiqotlarning obyekti bo'lib qolmoqda. Til birliklarining egallanayotgan

Proceedings of International Educators Conference

Hosted online from Rome, Italy.

Date: 25th June, 2023

ISSN: 2835-396X

Website: econferenceseries.com

bilimning lisoniy voqelanishdagi ishtiroki hamda lisoniy faoliyatning axborotni shakllantirish va «qayta ishlash»dagi rolini aniqlash kognitivistlarning asosiy maqsadlaridan biriga aylanmoqda. Kognitiv tilshunoslik rivojlanib borgani sari o'zbek tilidagi ayrim til birliklariga yangicha yondashuvlar ham paydo bo'lmoqda. Xususan, shu kungacha lingvistik birliklar qatorida o'rganilgan metafora ham kognitiv birlik sifatida tadqiq qilinmoqda va tadqiqotlarning bosh mavzusiga aylanmoqda. Kognitiv tilshunoslikning asosiy maqsadi tilni "axborot yaratuvchi, tartiblantiruvchi va uzatuvchi vosita"¹ ekanligini inobatga olsak, olamni qayta idrok etish bilan bog'liq bo'lgan lingvistik metaforalar bevosita kognitiv birliklar qatorida o'rganilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday tadqiqotlar tilning imkoniyati naqadar keng ekanligini yana bir bor isbotlaydi.

Metaforalarning paydo bo'lishida lisonidagi ijodkorlik insonning tafakkur faoliyati bilan bevosita bog'langan bo'ladi. Matn yaratilishida yozuvchi (yoki so'zlovchi) omilini tadqiq etish individual uslub masalasini ham chuqurroq yoritishga olib keladi.

Tilshunoslik tarixida metaforalarning kognitiv xossalari J.Lakoff, N.Arutyunova, V.Teliya, O.Buynova kabi olimlar tomonidan keng tadqiq qilingan. O'zbek tilshunosligida metaforaning xossalarini fanlararo kesimda antroposentrik nuqtayi nazardan o'rgangan Sh. Maxraimova metafora turli xususiyatlari bilan har xil fanlarning obyekt bo'lishi mumkinligini yozadi. Uning fikricha, metforalar quyidagi fanlarning obyekt bo'la oladi: 1) metaforaning tabiati va mohiyati – essensial yo'nalish (falsafiy va mantiqiy metaforologiya, kognitiv fanlar); 2) atributiv xususiyatlari (lingvistika, kognitiv fanlar, germenevtika); 3) kauzal xususiyatlari (til tarixi, madaniyat tarixi, etologiya tarixi); 4) strukturaviy jihatlari (kognitiv fanlar va interpretatsion semantika); 5) vazifaviy xossalari (germenevtika va nutqiy kommunikatsiya nazariyasi)².

Ushbu fikrlardan ko'rinib turibdiki, metaforaning strukturaviy jihatlari kognitiv tilshunoslikning obyekt bo'la oladi.

¹ Safarov Sh. Semantika. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Toshkent, 2013. 216-bet

² Махраимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): Филол.фан.доктори(ДСс)... дисс. автореферати. Самарқанд, 2020. 19 бет

Proceedings of International Educators Conference

Hosted online from Rome, Italy.

Date: 25th June, 2023

ISSN: 2835-396X

Website: econferenceseries.com

Amerikalik tadqiqotchilar metaforalarni uch turga bo'ladigan: 1) struktur metaforalar; 2) ontologik metaforalar va 3) oriyentatsion metaforalar³. Kognitiv tilshunoslikda esa metaforalarning asosan ikki turi farqlanadi: a) kognitiv metaforalar; b) konseptual metaforalar.

Inson tafakkurining tushunchalar, mulohaza va xulosalash bilan kechuvchi jarayonini ifoda etuvchi *konseptual metaforalarning* asosiy belgilari manba va nishon konseptual sohalari o'rtasidagi mental proyeksiyalarni namoyon etishi hisoblanadi.

Bosh miyaning neyrofiziologik substratini ifoda etib, yangi ma'nolarni kashf etishga xizmat qiluvchi *kognitiv metaforalarning* asosiy belgisi esa neyrofiziologik faollikning neyronlar faollashuvi darajasidagi jarayonlar bilan bog'liq mexanizm sifatida talqin etiladi⁴.

Kognitiv axborot neyronlararo ta'sirlanish evaziga taraqqiy etadi va natijada, lisoniy sathda jami lingvistik va ekstralingvistik omillar evaziga reallashadi. Matn yasalishini bu toifada tushunish olimlar tomonidan ong'dagi mavjud mozaik shakllanishga yo'nalish beradi.

Metafora obrazning nafaqat tashqi qiyofasi, balki uning ruhiy olamida kechayotgan holatlarni tinglovchi yoki o'quvchi kutmagan favqulodda badiiy hukm asosida tasvirlash yoki ifodalashga yo'l ochadi. Shuning uchun metaforalar eng ko'p ijodiylikni talab etishi bilan boshqa badiiy tasvir vositalaridan farq qiladi. Metafora yaratish ijodkordan keng dunyoqarash, olam va odam haqida chuqur fikr yurita olish, ruhiyat va tabiatni yaxshi bilishni talab etadi.⁵ A. Hasanovning ushbu fikrlaridan ham ko'rinib turibdiki, metaforalar bevosita "til shaxsi" ya'ni so'zlovchi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Badiiy matn yaratilishining kognitiv-disskursiv asosini tashkil etuvchi til birliklarini tahlil etish ijodkorning individual uslubini, uning dunyoqarashi va olamning qayta idrok etishdagi lisoniy manzara yaratish mahoratini yaxshiroq tushunishga imkon beradi. Matn semantikasida mavjud bo'lgan kognitiv metaforalarni ularning

³ Худайберганава Д. Ўзбек тилидаги матнларнинг антропоцентрик тадқиқи: Филол.фан.доктори... дисс. Тошкент, 2013. 16 бет

⁴ Махраимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект): Филол.фан.доктори(ДСс)... дисс. автореферати. Самарканд, 2020. 20 бет

⁵ Хасанов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадииятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар: Филол.фан.нозоди.....дисс. Тошкент, 2010. 75 бет

Proceedings of International Educators Conference

Hosted online from Rome, Italy.

Date: 25th June, 2023

ISSN: 2835-396X

Website: econferenceseries.com

til sathiga ko‘ra tasnifi asosida tahlil qilish lozim. Bu jarayonda matn tarkibidagi: a) so‘z shaklidagi metaforalar; b) so‘z birikmasi shaklidagi metaforalar; v) gap shaklidagi metaforalar; g) mikromatn shaklidagi metaforalar ajratib olinadi. Biz ushbu maqolada zamonaviy adabiyotning zabardast vakili Nazar Eshonqul yaratgan badiiy matnlarda uchrovchi kognitiv va konseptual metaforalarni aniqlashga e‘tibor qaratdik.

So‘z – metafora. Kognitiv so‘z – metaforalar asosan harakat va belgi bildiruvchi so‘zlar semantikasidan anglashilib, o‘zida qiyoslanayotgan predmet, hodisa haqidagi tushunchani implitsit tarzda ifodalaydi⁶.

Nazar Eshonqul ijodidan olingan quyidagi parchada **hayot – dushman** tarzidagi kognitiv metafora semantik jihatdan shakllangan. “Hayot meni ***g’ijimlab tashladi***, birodar, ***g’ijimlab-g’ijimlab***, so‘ng mana bu xiyobonga ***otib yubordi***” (“Qora kitob”)⁷. Matn proyeksiyasidan ko‘rinadiki, matn yaratuvchisi hayotni dushman tarzida tasavvur qilgani natijasida *hayot g’ijimlab tashladi, hayot otib yubordi* kabi kognitiv metaforalar yuzaga kelgan.

Birikma – metaforalar Nazar Eshonqul asarlarida o‘ziga xos tarzda ifodalanadi. Shuni unutmash kerakki, so‘z birikmasi shaklidagi metaforalar matn referentlari va lisoniy belgi o‘rtasida mazmuniy shartlanganlik vaziyatini yuzaga keltiradi.

Gap-metaforalar bir vaziyat belgilari asosida ikkinchi vaziyat belgilari haqidagi hukmga asoslanadi. Bunday gaplar ikki qatlamli semantik tuzilishga ega bo‘ladi: tashqi mazmun va ichki mazmun. Nazar Eshonqul asarlarida o‘zida boshqa bir nutqiy vaziyat ifodasini implitsit tarzda namoyon etuvchi gap – metaforalar ham o‘ziga xos tarzda ifodasini topgan.

Masalan, “Buning uchun u o‘zining eski xotiralar libosini yechib tashlashi; yangi, hamisha ta‘qib etib yuradigan libos kiyishi kerak edi. U shunday ham qildi. ***Kemaga o‘tirib, narigi qirg‘oqqa bordi***” (“Urush odamlari”)⁸. Berilgan mikromatndagi *kemaga o‘tirib, narigi qirg‘oqqa bordi* gapi aslida *hayotini boshqatdan boshladi* shaklidagi ichki mazmunga ishora qilmoqda.

⁶ Худайберганава Д. Ўзбек тилидаги матнларнинг антропоцентрик тадқиқи: Филол.фан.доктори... дисс. Тошкент, 2013. 68 бет

⁷ Eshonul N. Yalpiz hidi. “Sharq”. Toshkent, 2008. 193-bet

⁸ Eshonul N. Yalpiz hidi. “Sharq”. Toshkent, 2008. 60-bet

Proceedings of International Educators Conference

Hosted online from Rome, Italy.

Date: 25th June, 2023

ISSN: 2835-396X

Website: econferenceseries.com

Nazar Eshonqul asarlarining poetik kommunikatsiyasida metaforik mazmunli matnlar o'ziga xos o'rin tutadi. Bunday matnlarda ifodalangan mazmun global xarakterga ega bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan voqea-hodisalarning ikkilamchi nominatsiyasi sifatida amal qiladi. Masalan, quyidagi parcha **yolg'izlik – dengiz** tarzidagi konseptual metaforaga asoslangan:

“Bayna momo har kecha ko'z yoshlari bilan to'lgan qayiqda yillar qoyalari orasida qolib ketgan eri bilan o'g'lining ilma-teshik bo'lib ketgan murdasi va Zamon otboqarning muzaffar qamchisi yotgan qonli halqob bilan to'lgan ayvonga suzib borar, ertalablari ho'l bo'lib ketgan yostig'ini xuddi qadim ajdodlarning unut yaloviday uyining oldidagi baland tolga osib oftobda quritardi”.

Nazar Eshonqul tomonidan yaratilgan nasriy asarlarda qo'llangan badiiy metaforalarni kuzatish asosida shuni aytish mumkinki, ular ijodkorning individual nutqiy uslubiga xos jihatlarni ko'rsatishi bilan birga o'zbek millatiga mansub til egalarining badiiy tafakkuri, til birliklariga bo'lgan munosabatini ham namoyon etadi. Nazar Eshonqul asarlarida qo'llangan ko'plab metaforalar o'zbek tilining lisoniy boyligiga aylangan.

MA'LUMOTNOMA

F.I.Sh: Nasirov Muslimjon Maxsutali o'g'li

Ma'lumoti: oliy

Ish joyi va lavozimi: Qo'qon DPI, O'zbek tili va adabiyoti fakulteti, O'zbek tili kafedrası o'qituvchisi

Telefon raqami: +998916871626

Elektron manzili: muslimbeknosirov1995@gmail.com

